

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Державний університет «Житомирська політехніка»

ДИФЕРЕНЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ

МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ

З ПІДГОТОВКИ І ПРОВЕДЕННЯ ПРАКТИЧНИХ ЗАНЯТЬ

для здобувачів вищої освіти освітнього ступеня «бакалавр»
спеціальності 053 «Психологія»

факультет педагогічних технологій та освіти впродовж життя
кафедра психології та соціального забезпечення

Схвалено на засіданні кафедри психології та
соціального забезпечення
12 жовтня 2023 р., протокол № 9

Розробники: доктор психологічних наук, професор, професор кафедри психології та соціального забезпечення КОМАР Таїсія, кандидат філософських наук, доцент кафедри психології та соціального забезпечення ОКСЮТОВИЧ Марина.

Житомир
2023-2024 н. р.

ВСТУП

Метою дисципліни «Диференціальна психологія» є забезпечення майбутніх психологів теоретичними знаннями з основ диференційної психології; дати систему знань про індивідуальні, типологічні та групові відмінності між окремими індивідами та групами, а також природу, джерела та наслідки цих відмінностей, закономірності психічного варіювання; сформувати у студентів досвід практичного застосування знань у повсякденному житті та в майбутній професійній діяльності.

Предметом дисципліни є індивідуальні, типологічні та групові відмінності між людьми, а також природа, джерела і наслідки цих відмінностей, закономірності психічного варіювання.

Завданням вивчення дисципліни «Диференціальна психологія» є:

– розглянути психологічні відмінності різних вимірів індивідуальності: формально-динамічні, предметно-змістові та духовно-світоглядні;

– розглянути типологічні відмінності особистостей; дослідити групові відмінності на рівні великих і малих груп (міжстатеві, міжрасові, міжетнічні, міжкультурні);

– вміти здійснювати диференційно-психологічний аналіз поведінки індивіда.

Бути ознайомленим:

1. З новими теоретичними та методичними розробками у галузі диференційної психології.
2. З особливостями використання диференційно-психологічної парадигми у вивченні психічного.

Згідно з вимогами освітньо-професійної програми студенти повинні:

знати :

а) на ознайомчо-орієнтованому рівні:

1. Напрямки дослідження індивідуальних відмінностей.
2. Структуру і модель індивідуальності людини.
3. Зміст диференційно-психологічної парадигми у вивченні психічного.
4. Зовнішні і внутрішні чинники індивідуальної варіативності прояву психічного.

б) на понятійно-аналітичному рівні:

1. Теоретичні основи психодіагностичних досліджень індивідуальності людини.
2. Джерела індивідуальних відмінностей.
3. Детермінанти особистісних та міжстатевих відмінностей.
4. Індивідуальну своєрідність психічних процесів.
5. Деструктивні тенденції індивідуального розвитку.

в) на продуктивно-синтетичному рівні:

1. Закономірності виникнення і прояву індивідуальних відмінностей у психіці людини.
2. Системотвірні характеристики особистісних відмінностей.
3. Механізми становлення індивідуальності.
4. Особливості психічного світу особистості.

вміти :

а) на предметно-практичному рівні:

1. Впорядковувати накопичені експериментальні та теоретичні дані.
2. Визначати зміст генотипового і середовищного в розвитку людини.
3. Визначати місце біологічного в системі індивідуальності людини.
4. Характеризувати процес світопобудови особистості, визначати симптоми життєвої кризи..
5. Характеризувати індивідуальність як субкультуру.
6. Володіти методами системного дослідження індивідуальних психологічних особливостей людини.
7. Зіставляти структури індивідуальності у різних підходах.
8. Характеризувати групові відмінності з точки зору їх детермінації груповими процесами, соціокультурними, етнічними чинниками.

б) на предметно-розумовому рівні:

1. Аналізувати попередні знання з метою їх використання при вивченні детермінант становлення індивідуальності людини.
2. Пояснювати природу індивідуальних відмінностей між людьми.

3. Аналізувати феномени біосоціального прояву індивідуальності.
4. Зіставляти вплив процесів соціалізації та індивідуалізації на становлення індивідуальності людини.
5. Аналізувати сфери прояву індивідуальності у групі.
6. Характеризувати психічні процеси з точки зору їх суб'єктивних відмінностей.

в) на знаково-практичному рівні:

1. Використовувати системну модель вивчення структур індивідуальності в залежності від наукових проблем в різних прикладних галузях психології.
2. Визначати суб'єктивні можливості регуляції взаємодії у системі “людина – соціальне середовище”.
3. Обґрунтовувати вибір виховного впливу відповідно до індивідуальних особливостей дитини.
4. Визначати індивідуальні відмінності учнів в учінні.
5. Вивчати особистісні конструкти з метою інтерпретації особистісних відмінностей.
6. Характеризувати особистісні відмінності, їх детермінацію.
7. Визначати особистісні типи.

1. МЕТОДИЧНІ ПІДХОДИ ДО ПІДГОТОВКИ ТА ПРОВЕДЕННЯ ПРАКТИЧНИХ ЗАНЯТЬ

Значне місце в системі підготовки фахівців-психологів посідають практичні заняття. Головним завданням їх проведення є закріплення теоретичних знань та перенесення останніх у довготривалу пам'ять.

Практичні заняття формують у майбутніх психологів уміння і навички з психології як навчальної дисципліни, допомагають їм оволодіти апаратом наукових досліджень.

Практичне заняття (лат. *practicos* – діяльний) – форма навчального заняття, в ході якої науково-педагогічний працівник організовує розгляд студентами окремих теоретичних положень навчальної дисципліни та формує вміння і навички їх практичного застосування шляхом індивідуального виконання студентами відповідно сформульованих завдань. Ця форма занять проводиться в лабораторіях або аудиторіях, обладнаних необхідними технічними засобами навчання, обчислювальною технікою.

Практичне заняття має бути добре підготовлене. Науково-педагогічний працівник, якому доручено ці заняття, за погодженням з лектором навчальної дисципліни завчасно готує необхідний методичний матеріал – тести для виявлення рівня оволодіння студентами відповідними теоретичними положеннями, набір завдань різного ступеня складності для розв'язання їх студентами.

Основні завдання практичних занять можна сформулювати в такий спосіб: поглиблення та уточнення знань, набутих на лекціях і в процесі самостійної роботи, формування інтелектуальних умінь та навичок планування, аналізу й узагальнень, опанування діючою технікою, набуття первинного досвіду організації виробництва та технікою управління ним, оволодіння початковими навичками керівництва робітниками на виробництві тощо.

Практичні заняття незалежно від їх конкретних особливостей значною мірою забезпечують відпрацювання умінь та навичок прийняття практичних рішень у реальних умовах, що мають в основі теоретичний фундамент.

Не дивлячись на те, що на практичних заняттях відпрацьовуються теми, за якими було прочитано лекції, потрібна на цих заняттях невелика теоретична частина, яка передує практичній. Це спрямовує студентів (курсантів) до наукового підходу у виконанні та аналізі практичних робіт, підвищує якість їхньої роботи.

Практичні (дослідні) дослідні завдання передбачають науковий аналіз педагогічного досвіду, осмислення педагогічних ситуацій та моделювання більш ефективного змісту способів і прийомів педагогічної роботи.

Практичні заняття мають відповідати таким вимогам:

1. Забезпечення розуміння студентами необхідності володіння базовими теоретичними знаннями.
2. Усвідомлення необхідності вироблення умінь і навичок, що мають професійну спрямованість.

3. Забезпечення оптимальних умов для формування умінь і навичок (санітарно-гігієнічних, дидактичних, виховних).
4. Навчання студентів раціональних методів оволодіння вміннями й навичками.
5. Забезпечення самостійної діяльності кожного студента.
6. Дотримання систематичності й логічної послідовності у формуванні умінь та навичок студентів.
7. Розробка завдань для практичних занять з чіткою професійною спрямованістю.
8. Широке включення в систему практичних занять завдань творчого характеру.
9. Систематичний контроль виконання студентами практичних завдань.
10. Постійне заохочення практичної навчальної діяльності студентів.

У процесі проведення практичних занять використовуються різні методи навчання. Оскільки головним завданням цього виду навчальної роботи є формування умінь і навичок, провідне місце має відводитися різноманітним вправам (підготовчим, пробним, за зразком, тренувальним, творчим, практичним, графічним, усним, письмовим, професійним, технічним та ін.).

Слід відмовитися від практики, коли практичні заняття мають «колективний» характер, коли один студент виконує завдання на дошці, а інші працюють на своїх робочих місцях.

Є більш ефективний і доцільний шлях, коли викладач визначає чітке завдання, знайомить студентів з методами практичної діяльності, чим допомагає їм усвідомити алгоритм дій, організує самостійну роботу кожного студента.

Потрібно відмітити, що у практику навчальної роботи вищих навчальних закладів поступово впроваджується тьюторський вид роботи зі студентами. Тьютор (лат. tutor, англ. tutor – спостерігаю, пікуюсь) – це педагог-наставник, опікун, який керує невеликою групою студентів, допомагає їм у навчанні, стежить за їхньою навчальною діяльністю, керує професійною підготовкою. Тьюторські заняття виникли в коледжах та університетах Великої Британії (Оксфордському, Кембриджському) і в університетах США (Гарвардському, Брістольському).

В українських вищих навчальних закладах система тьюторства застосовується мало. Вона практикується здебільшого у консерваторіях, театральних ВНЗ, де професійна підготовка з основної спеціальності (вокал, режисура) здійснюється під керівництвом конкретного викладача впродовж усього періоду навчання. У ході приєднання національної системи освіти до Болонського процесу, входження в європейський освітній простір система тьюторства широко застосовуватиметься у вищій школі.

Кількість годин на практичні заняття з окремої дисципліни визначена навчальним планом. Перелік тем практичних занять міститься в робочій програмі дисципліни.

Практичне заняття – форма навчального заняття, за якої науково-педагогічний працівник організує детальний розгляд студентами окремих теоретичних положень навчальної дисципліни та формує вміння і навички практичного застосування їх через індивідуальне виконання студентами відповідно сформульованих завдань.

Основні завдання практичних занять можна сформулювати в такий спосіб: поглиблення та уточнення знань, набутих на лекціях і в процесі самостійної роботи, формування інтелектуальних умінь та навичок планування, аналізу й узагальнень, опанування діючою технікою, набуття первинного досвіду організації виробництва та технікою управління ним, оволодіння початковими навичками керівництва робітниками на виробництві тощо.

Практичні заняття незалежно від їх конкретних особливостей значною мірою забезпечують відпрацювання умінь та навичок прийняття практичних рішень у реальних умовах виробництва, що мають в основі теоретичний фундамент.

Хоча на практичних заняттях відпрацьовуються теми, за якими було прочитано лекції, доцільно, щоб на цих заняттях невелика теоретична частина передувала практичній. Це спрямовує студентів на науковий підхід до виконання та аналізу практичних робіт, підвищує їх якість.

2. ТЕМИ ПРАКТИЧНИХ ЗАНЯТЬ

№	Назва теми	
1.	Тема 1. Диференційно-психологічна парадигма.	2
2.	Тема 2. Взаємодія факторів спадковості і середовища як основна передумова індивідуальних відмінностей.	2

3.	Тема 3. Задатки і здібності у структурі індивідуальності.	2
4.	Тема 4. Інтелект у структурі індивідуальності.	2
5.	МКР №1	-
6.	Тема 5. Особливості статевих і вікових відмінностей.	2
7.	Тема 6. Диференційно-психологічні аспекти темпераменту і характеру.	2
8.	Тема 7. Диспозиційні та ситуаційні фактори поведінкових відмінностей.	2
9.	Тема 8. Диференціальні крос-культурні дослідження рас, націй, етносів.	2
10.	МКР №2	-
РАЗОМ		16

3. ПЛАНИ ПРАКТИЧНИХ ЗАНЯТЬ ТА МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ДО НИХ

Практичне заняття №1

Тема: Диференційно-психологічна парадигма.

План

1. Виникнення, розвиток і становлення індивідуальної варіативності психічних явищ як предмет диференціальної психології.
2. Аналіз цілей і завдань диференціальної психології.
3. Складання програми індивідуальності.

Методичні вказівки

Сам термін "диференціальна психологія" був введений Штерном в 1900 році. Він один з перших учених зібрав сучасні йому уявлення про відмінності між людьми і на основі цього розробив цілу концепцію "Психологія індивідуальних відмінностей", а потім додав до індивідуальних відмінностей питання, пов'язані з груповими відмінностями і позначив цю область, як "диференціальна психологія". Диференціальна психологія займає одне з провідних місць в області психологічних знань. Пов'язана із загальною психологією, з віковою, педагогічною, соціальною, з психодіагностикою, з психоконсультаванням, з питаннями психотерапії, з психологією сім'ї, з соціологією, філософією, психофізіологією. Як самостійна наука склалася недавно. Диференціальна психологія – галузь психології, що вивчає психічні відмінності між окремими індивідами та групами, зокрема види та прояви цих відмінностей, їх характеристики, причини та наслідки. Диференціальна психологія систематизує індивідуальні відмінності і різні методи їх діагностики. Кількісно оцінює індивідуальні відмінності в різних сферах.

Предметом диференційної психології є генезис і розвиток індивідуальної варіативності психічних явищ.

Існують різні підходи до проблеми відмінностей, зокрема номотетичний, ідеографічний підходи, атрибутивна теорія, авторські концепції, теорії енциклопедичного характеру та ін.

До завдань диференційної психології можна віднести наступні:

- впорядкування накопичених експериментальних та теоретичних даних відповідно до рівнів структури індивідуальності;
- визначення зони найбільшого і найменшого впливу тих чи інших індивідуальних виявів на різні форми людської активності;
- виявлення специфіки прояву універсальних закономірностей у різних підсистемах індивідуальності;
- дослідження динаміки взаємодії найбільш стійких інтра-та інтеріндивідуальних характеристик особистості.

Завдання диференційної психології залежать від поставлених цілей.

2. *Складання програми індивідуальності.*

Хід роботи:

Студенти повинні виконати поетапно наступні завдання:

1. ознайомлення з програмою вивчення індивідуальності
2. вибір об'єкта вивчення для написання характеристики індивідуальності;

3. безпосереднє проведення дослідження індивідуальних особливостей індивіда;
4. написання характеристики об'єкта дослідження

Практичне заняття №2

Тема: Взаємодія факторів спадковості і середовища як основна передумова індивідуальних відмінностей.

План

1. Охарактеризувати класифікації методів у диференціальній психології.
2. Описати особливості використання L-даних, Q –даних та T-даних у вивченні індивідуальних відмінностей.
3. Провести діагностику генеологічних особливостей сім'ї.

Методичні вказівки

Класифікація методів у диференційній психології.

Загальнопсихологічні	Спеціальні методи
1. Спостереження 2. Експеримент	1. Методи теоретичного аналізу <ul style="list-style-type: none"> - моделювання; - реконструювання - типологічний метод 2. Психогенетичні методи <ul style="list-style-type: none"> - генеалогічний метод; - метод прийомних дітей; - близнюковий метод 3. Історичні методи <ul style="list-style-type: none"> - біографічний метод - метод щоденників - автобіографічний метод - вивчення продуктів діяльності - вивчення літературно – історичних джерел 4. Діагностичні <ul style="list-style-type: none"> - тести 5. Організаційні методи <ul style="list-style-type: none"> - лонгітюдний -порівняльно-віковий - генетико – моделювальна форма організації дослідження

Методи вивчення індивідуальності розділяють на три групи – на основі того каналу, по якому була отримана інформація.

L (life record data) - дані, основані на реєстрації поведінки людини в повсякденному житті.

T(objective test data) – дані об'єктивних тестів з контролюючою експериментальною ситуацією. Об'єктивність досягається завдяки тому, що накладені обмеження на можливість спостворення тестових оцінок і є об'єктивним спосіб отримання оцінок на основі реакції досліджуваного.

Q(questionnaire data) – дані, отримані на основі опитувальників, анкет та інших стандартизованих методів. Цей канал займає центральне місце в дослідженнях індивідуальності завдяки своїй високій економічності

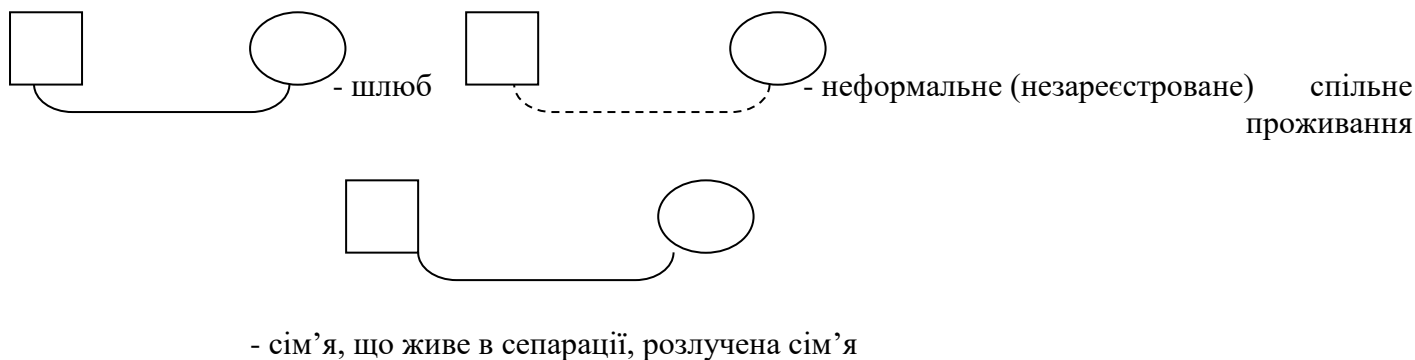
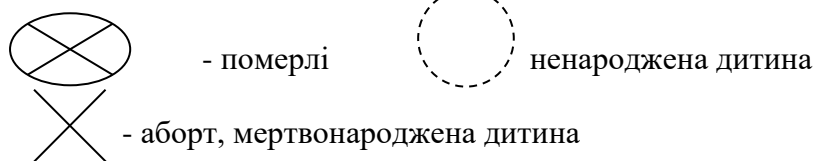
Генограма слугує для наочного зображення комплексної інформації про систему сім'ї, відображає сімейне походження індивідуальності. Для цього використовується мова специфічних позначень з відповідною специфікою.

Студентам пропонується скласти власне генеологічне сімейне дерево.

За допомогою символічних позначень студенти будують своє сімейне дерево, починаючи від себе.

Наприклад, позначаючи тата (квадратом), маму(коло). Якщо існує між батьками шлюб, використовуємо відповідне позначення кола і квадрата з'єднаних між собою. Таким чином позначаємо інших членів сім'ї.

Символічне позначення генограми:

Література основна: 1,2,3,4

Література додаткова: 1,2,3,15, 24

Практичне заняття №3

Тема: Задатки і здібності у структурі індивідуальності.

План

1. Біографічні методи дослідження індивідуальності.
2. Самоаналіз етапів власної біографії.
3. Аналіз індивідуальних відмінностей на основі формалізованої біографічної анкети.

Методичні вказівки

Предметом біографічного методу є життєвий шлях — історія особи і суб'єкта діяльності. Джерелами біографічної інформації виступає сама людина, що вивчається, і події навколишнього його середовища.

Складання характеристики особи на підставі біографічного методу включає наступні розділи:

1. Дані життєвого шляху.
2. Ступені соціалізації (ясла, дитячий сад, школа, вуз і т.д.)
3. Середовище розвитку (місця проживання, навчальні заклади і так далі).
4. Інтереси і улюблені заняття в різні періоди життя.
5. Стан здоров'я (зокрема перенесені захворювання).

Порядок роботи.

Досліджуваному пропонується біографічна анкета і дається наступна інструкція: «Прошу вас якомога докладніше розповісти історію вашого життя: у якій сім'ї ви народилися, як пройшло ваше дитинство, як жила ваша сім'я, як її члени відносилися один до одного, які ваші найраніші спогади? Бажано, щоб розповіли про той час, коли ви вчилися в школі: що вам там подобалося і що не подобалося. Як в цей час склалися ваші стосунки з батьками? Хто були ваші друзі? Чим ви цікавилися і що думали про майбутнє життя? Ми хотіли б також, щоб ви розповіли про те, як ви жили, ставши дорослою людиною, як вибирали професію, яким чином ви проводили вільний час. Розкажіть про те, що представляється вам найцікавішим і важливішим. Які ваші життєві плани?»

Обробка результатів припускає складання хронологічної таблиці особистісного розвитку, куди в хронологічному порядку виписуються зі всіх питань завдання дати, згадані випробовуваним, події, пов'язані з цими датами, і переживання, супроводжуючі їх.

Далі відповіді обробляються методом контент-аналіза. Інтерпретація результатів припускає аналіз :

- соціальної ситуації розвитку особи;
- основного фону емоційних переживань в різні періоди розвитку;
- ціннісних орієнтацій, спрямованості, інтересів, тенденцій, середовища спілкування, соціальної активності особи;
- основних конфліктів і рушійних сил розвитку особи.

Протокол заняття

Прізвище, ім'я, по батькові..... Дата _____

Професія

Хронологічна таблиця особового розвитку

Основні дати Події Переживання

Практичне заняття №4.

Тема: Інтелект у структурі індивідуальності.

План

1. Проаналізувати вплив біологічної організації людини на становлення її соціальної сутності.
2. Охарактеризувати взаємодію культур, субкультур та індивідуальності.
3. Провести діагностику типу емоційної реакції на вплив стимулів оточуючого середовища В.В. Бойко.

Методичні вказівки

Біологічний підхід здійснює пошук джерел особливостей поведінки у різних структурах організму (гени, ендокринна система, мозок, нервова система в цілому).

теорії формування індивідуальності

1. біогенетичні теорії – формування індивідуальності залежить від вроджених і генетичних задатків. Розвиток є поступовим розгортанням цих властивостей в часі, внесок середовища обмежений. Представники Ф.Гальтон і Ст.Холл.
2. соціогенетичні теорії (сенсуалістичний підхід) стверджують, що першопочатково людина- чиста дошка, а всі її досягнення і особливості обумовлені зовнішніми умовами. Представник Дж. Локк.
3. двофакторні теорії розуміють розвиток як результат взаємодії вроджених структур і зовнішніх впливів.
4. вчення про вищі психічні функції (культурно-історичний підхід) Л.С.Виготського – розвиток індивідуальності можливий завдяки наявності культури. Вроджені властивості людини є умовами розвитку, а середовище – джерело її розвитку.
5. спеціальна теорія індивідуальності В.М. Русалова.
6. теорія інтегральної індивідуальності В.С. Мерліна.

Однією із важливих індивідуальних властивостей є функціональна асиметрія і спеціалізація півкуль – характеристика поширення психічних функцій між правою і лівою півкулею. Процес становлення асиметрії називається латералізацією.

Встановлено, що будь-яка психічна функція здійснюється завдяки спільній роботі двох півкуль – в правій півкулі образний, конкретний рівень здійснення функцій, у лівій півкулі – абстрактний, вербально-логічний. Ліва півкулі, зазвичай, відповідає за оперування вербально-знакової інформації, читання, рахунок, права – за оперування образами, орієнтацією в просторі, розрізнення звуків і мелодії, розпізнання складних об'єктів, продукуванням сновидінь.

Домінування півкуль у здійсненні тієї чи іншої функції не є фіксованою, а залежить від змісту діяльності, при зміні якої можливе не тільки зглажування асиметрії, але навіть і зміна знаку на

протилежний. У правопівкульних індивідів краще розвинені емоції та інтуїція, у лівопівкульних – сприйняття і мислення.

Тест на виявлення співвідношення ролей функцій півкуль мозку спрямований на виявлення співвідношення ролей функцій півкуль мозку. Для цього використовуються чотири ознаки, які є вродженими і, зазвичай, не змінюються до кінця життя. Проте, при сильному хвилюванні провідні півкулі можуть мінятися ролями. Тому для чистоти тестування потрібна певна гармонізація настрою.

Завдання:

1. Переплетіть кілька разів пальці рук, і зверніть увагу, який палець переважно опиняється зверху. В емоційної людини зверху буде лівий палець, при перевазі аналітичного складу розуму – правий.
2. спробуйте, взявши олівець або ручку, на витягнутій руці «накласти» його (її) з якою-небудь вертикальною лінією (двері, вікно і т.д.). Тепер по черзі закривайте ліве і праве око. При закриванні «провідного» ока предмет, що Ви тримаєте в руці, зміститься щодо лінії прицілювання. Праве око говорить про твердий, наполегливий, доволі агресивний характер, лівий – про м'який і поступливий.
3. Якщо при пелеплетенні рук на грудях зверху опиняється ліва рука, то ви здатні до кокетства, права – до простоти й простодушності.
4. Поаплодуйте. Якщо Вам зручно аплодувати правою рукою, можна говорити про рішучий характер, лівою – Ви часто вагаєтесь, перш ніж прийняти рішення.

Якщо отримані результати позначити буквами П(права) і Л(ліва), залежно від провідного ока або руки, вийде сполучення із чотирьох літер (одне із 16-ти можливих сполучень). Кожне сполучення відповідає психологічному мініпортрету.

Опрацювання результатів:

- *ПППП* – для типу характерний консерватизм, орієнтація на загальноприйняту думку (на стереотип). Не любить конфліктувати, сперечатися і сваритися.
- *ПППЛ* - провідна риса характеру даного типу – нерішучість.
- *ППЛП* – для типу характерні кокетство, рішучість, почуття гумору, артистизм. При спілкуванні з ним необхідний гумор і рішучість. Це дуже контактний тип характеру. У жінок він зустрічається найбільш часто.
- *ППЛЛ* – рідкий тип характеру. Близький до попереднього, але м'якіший. Спостерігається деяке протиріччя між нерішучістю (ліве аплодування) і твердістю характеру (праве провідне око).
- *ПЛПП* – тип характеру, що сполучає аналітичний склад розуму й м'якість. Частіше зустрічається в жінок – тип «ділової» жінки. Повільне звикання, обережність, у відносинах терпимість і деяка холодність.
- *ПЛЛП* – слабкий і найрідший тип характеру. Власники такого характеру беззахисні, підпадають під різні впливи. Зустрічається, зазвичай, у жінок.
- *ЛППП* – таке сполучення зустрічається дуже часто. Основна риса – емоційність, що сполучається з недостатньою наполегливістю. Тип піддається чужому впливу, і це дозволяє пристосуватися до різних умов життя. Щасливий у друзях, легко сходиться з людьми.
- *ЛППЛ* – характерні м'якість, наївність. Вимагає особливого, уважного ставлення до себе – тип « маленької королеви».
- *ЛЛПП* – типу властиві дружелюбність і простота, деяка розкиданість інтересів, схильність до самоаналізу.
- *ЛЛЛП* – у характері типу переважають простодушність, м'якість довірливості. Дуже рідкий тип практично не зустрічається у чоловіків.
- *ЛЛПП* – емоційний, енергійний і рішучий тип. Але часто наспіх приймає рішення, які приносять серйозні ускладнення. Дуже важливий долатковий гальмівний механізм. Чоловіки з таким характером менш емоційні.
- *ЛЛЛЛ*- людина з антиконсервативним характером. Здатна на старі речі подивитися по-новому. Характерні емоційність, егоїзм, упертість, що іноді переходить у замкнутість.
- *ЛЛПЛ*- найсильніший тип характеру. Його важко в чому-небудь переконати. Важко міняє свою точку зору. Але водночас енергійний, завзято домагається поставлених цілей.

- *ЛЛЛЛ*- дуже схожий на попередній тип характеру. Та ж наполегливість у досягненні поставлених цілей. Власники такого характеру –люди стійкі, переконати їх часом виявляється неможливо. Вони схильні до самоаналізу, важко знаходять собі нових друзів.
- *ПЛЛЛ* – у типу легкий характер. Щасливо вмiє уникати конфліктів, любить подорожувати. Легко знаходить друзів. Однак часто мiняє свої захоплення.
- *ПЛЛЛ*- типу властиві мінливість і незалежність, бажання все зробити самому. Здатність аналізувати допомагає успішно вирішувати складні завдання. Звичайно, здається м'яким, але стає вимогливим і навіть жорстоким, коли доходить до справи.

Молодіжні субкультури у теоретичній частині практично нічим не відрізняються від опису субкультури загалом. Єдине, що учасниками молодіжних субкультур є в основному молодь, а не хтось інший. Підлітків у субкультурах приваблює в основному можливість спілкуватися з собі подібними, а також зовнішня атрибутика, яка дає можливість демонструвати свою позицію у соціумі.

Загалом можна виділити 5 головних характеристик молодіжних субкультур:

1. Специфічний стиль життя і поведінки;
2. Наявність власних норм, цінностей, картини світу, які відповідають вимогам певних соціальних категорій молоді;
3. Протиставлення себе решті суспільства;
4. Зовнішня атрибутика, яка має символічне значення;
5. Ініціативний центр, який генерує тексти.

Таким чином можна вивести наступне означення:

Молодіжна субкультура – будь-яке об'єднання молоді, що має власні елементи культури, а саме: мову (сленг), символіку (зовнішня атрибутика), традиції, тексти, норми і цінності.

Сучасна наука виводить навіть певну класифікацію молодіжних субкультур. В короткому викладі їхня типологія виглядає так:

- романтико-ескапітські субкультури (хіпі, толкієністи, байкери .)
- гедоністично-розважальні (мажори, рейвери, репери .)
- кримінальні (гопники, скінхеди .)
- анархо-нігілістичні (панки та інші).

Практичне заняття №5

Тема: Особливості статевих і вікових відмінностей.

План

1. Проаналізувати статтю в структурі індивідуальності та теорії гендерної ідентичності.
2. Дослідити психологічну статтю особистості за методикою С.Бем.
3. Дослідити соціонічні типи особистості.

Методичні вказівки

Стаття – описує біологічні відмінності між людьми, що визначається генетичними особливостями будови клітин, анатомофізіологічних характеристик і дітородними функціями. Гендер – соціально – психологічна характеристика особистості, стаття із соціальної точки зору. Виокремлюють наступні гендерні характеристики особистості: гендерна ідентичність, гендерна роль, гендерний стереотип. Процес гендерної диференціації у людини соціально обумовлений. Соціальна диференціація починається із моменту визначення статі дитини і фіксації статі у вигляді присвоєння дитини імені (чоловічого чи жіночого). З цього моменту починається процес навчання дитини гендерній ролі у відповідності з культурними особливостями даного суспільства і під впливом певних стереотипів.

Теорії розвитку гендерної ідентичності (ортодоксальний психоаналіз, теорія соціального навчання, когнітивний підхід), теорії, що пояснюють розвиток психіки чоловіків і жінок (еволюційна теорія В.А. Геодакяна, нейроандрогенетична теорія Л.Еліса , концепція взаємодовненості статей (Т.Парсонс та Р.Бейлс)

Визначення психологічної статті особистості за методикою С.Бем (в модифікації О.Г. Лопухової).

Показники методики:

- Маскулінність
- Фемінінність

Практичне заняття №6

Тема: Диференційно-психологічні аспекти темпераменту і характеру.

План

1. Охарактеризувати основні підходи до визначення характеру.
2. Порівняльний аналіз типологічних моделей П.Б.Ганушкіна, А.Є.Лічко, К.Леонгард.
3. Провести діагностику акцентуацій характеру.

Методичні вказівки

Характер (грец. *Charakter* - риса, *особливість*) - індивідуальне поєднання стійких психічних особливостей людини, що зумовлюють типовий для суб'єкта спосіб поведінки в певних життєвих ситуаціях і обставинах.

Акцентуація (лат. *accentus* - наголос) характеру - варіанти норм, за яких окремі риси характеру надмірно посилені, унаслідок чого людина виявляє вибіркочувразливість до певних психогенних дій за нормальної стійкості до інших.

Існують багато класифікацій психопатій (Ганушкіна, Лічко, Леонгарда та ін.).Важливу роль відіграють соціально-психологічні чинники. Розлади особистості починають закладатися з раннього дитинства. Формуються в юності, але до 16-17 років діагноз розладу особистості не ставиться.

Розглядаючи акцентуації характеру як крайні варіанти норми,К. Леонгард запропонував класифікацію, в якій виокремив чотири акцентуації характеру (Х) і шість акцентуацій темпераменту (Т). Ця класифікація охоплює:

- 1) демонстративний (істероїдний) (Х)
- 2) педантичний (надпунктуальний) (Х)
- 3) застрягаючий (Х)
- 4) збудливий (некерований, епілептоїдний) (Х)
- 5) гіпертимний (Т)
- 6) дистимічний (Т)
- 7) тривожно-боязкий (Т)
- 8) циклотимічний (Т)
- 9) емотивний (Т)
- 10) афективно-екзальтований (Т)

Усі типи зумовлені значно вираженою акцентуацією, за невеликих її значень вони можуть бути корисними. Так, демонстративна (істероїдна) акцентуація є необхідною передумовою будь-якої публічної професії, шизоїдна сприяє творчому мисленню і продукуванню оригінальних рішень, параноїдна - цілеспрямованості поведінки.Ця типологія не повністю відповідає вимогам наукової класифікації. К. Леонгард прагнув позначити лише ті риси характеру, які спричинюють у людей проблеми в житті.У вітчизняній психології підхід К. Леонгарда ґрунтовно розвивав А. Лічко, який виокремив 12 акцентуацій, що частково перетинаються з виділеними Леонгардом. Найчастіше класифікацію К. Леонгарда використовують під час роботи з підлітками.

В діагностуванні використовують наступні методики:

1. Методика визначення «типу особистості», і «ймовірнісних розладів» даного типу Дж. Олхема і Л. Моріса;
2. Методика значимості пріоритетів на визначення цінностей та інші методики цінностей;
3. Методика на емоційну мотивацію;
4. Методика на визначення рівня домагань за Ф.Хоппе та ін.;
5. Методика на мислення особливо для демонстративних розладів особистості;
6. Методика на агресію в емоційно нестійких типів розладів особистості;
7. Методика на тривожність для тривожного типу розладу особистості;

8. Методика ММРІ(з її допомогою можливе уточнення клінічних виявів феноменів, особистісних особливостей пацієнтів з психічними порушеннями. Також дозволяє аналізувати приховані від дослідника – клініциста індивідуальні тенденції і психопатологічні переживання. Дана методика складається із 10-ти шкал(невротичний надконтроль/іпохондричність, депресія, емоційна лабільність/істерія, соціальна дезадаптація/психопатії, чоловічність/жіночність, афективна ригідність/параноя, тривога/психастенія, індивідуалістичність/аутизм/шизофренія, оптимізм/гіпоманія, інтро-екстраверсія);
9. Методика на акцентуації характеру (МПДО)
10. Проективні методики(наприклад, неіснуюча тварина, ДДЛ, малюнок сім'ї, плями Роршеха, ТАТ, тест малюнкової фрустрації С.Розенцвейга та ін.);
11. Експрес-діагностика характерологічних особливостей особистості Т.В. Матолина (в основі діагностики – факт повторення набору схожих загально- психологічних типів в різних авторських класифікаціях (Кеттел, Леонгард, Айзенка і т.д.);
12. Дослідження самооцінки за Дембо – Рубінштейном
13. Оцінка рівня нервово-психічної стійкості(методика “Прогноз”за В.А.Бодровим).
14. ПДО (патохарактерологический діагностичний опитувальник),
15. метод ідентифікації Ейдемиллера

Практичне заняття №7

Тема: Диспозиційні та ситуаційні фактори поведінкових відмінностей.

План

1. Проаналізувати індивідуальні особливості пізнавальних процесів.
2. Дослідити особливості проявів пізнавальних процесів особистості.
3. Провести навчальні ігри для розвитку пізнавальних процесів.

Методичні вказівки

Специфіка активності особистості у сприйманні оточуючого світу визначає індивідуальну варіативність перцептивної організації людини. Стилі уваги залежать від специфіки стратегій прийому та переробки інформації та такою якістю, як проникність. Саме вони забезпечують вияв індивідуальних відмінностей якості уваги. Пам'ять виступає психологічним механізмом системної організації індивідуального досвіду, необхідна умова виконання діяльності, існування та розвитку особистості. Відмінності у стилях пам'яті проявляються у таких параметрах: домінуюча стратегія збереження спогадів, здатність до формування образів, модальність стимулів. стратегії переробки інформації визначають індивідуальні параметри мислительної діяльності особистості.

Для дослідження особливостей пізнавальних процесів можна використати:

методи вивчення властивостей сприйняття

- Тест Мюнстерберга на сприйняття
- Тренування сприйняття «Геометричні фігури»
- Тренування сприйняття молодших школярів «Букви»
- Тренування сприйняття «Геометрія»
- Тренувальне заняття з розвитку сприйняття для молодших школярів

методи вивчення властивостей уявлень

- Опитувальник Шіана

методи вивчення властивостей уваги

- Коректурна проба
- Дослідження особливостей розподілу уваги у молодших школярів (методика Т.Є. Рибаківа)
- Методика «Вивчення переключення уваги»
- Оцінка стійкості уваги у молодших школярів методом коректурної проби
- Дослідження особливостей розподілу уваги методом коректурної проби (методика Бурдона)
- «S-тест»
- Вивчення рівня уваги у школярів в 3-4 класах
- Тест «Таблиці Шульте» дослідження переключення уваги

- Методика «Числа і літери»
- Методика «Знайди помилку в прислів'ях»
методи вивчення властивостей пам'яті
- Методика «Відтворення геометричних фігур»
- Дослідження короткочасної пам'яті за методикою Джекобсона
- Діагностика короткочасної слухової пам'яті
- Методика «Визначення типу пам'яті» у молодших школярів
- Методика «Вивчення логічної і механічної пам'яті» у молодших школярів
- Методика «Угрупування»
- Методика «Оцінка оперативної зорової пам'яті»
- Методика «Оцінка оперативної слухової пам'яті»
- Методика «Вивчення оперативної слухової пам'яті»
- Методика «Дослідження короткочасної пам'яті» А.Р. Лурия
- Методика «Оцінка обсягу короткочасної слухової пам'яті»
- Методика «Визначення обсягу короткочасної зорової пам'яті»
- Методика «Вивчення наочно-образної пам'яті»
- Методика по визначенню концентрації та розподілу уваги
- Методика опосередкованого запам'ятовування А.Н. Леонтьєва
- Методика на виявлення впливу смислових зв'язків на запам'ятовування і відтворення словесного матеріалу, а також міцності запам'ятовування при утворенні логічних зв'язків
- Методика «діагностика опосередкованої пам'яті»
- Методика «Вивчення мимовільного запам'ятовування у дошкільнят»
- Методика «Вивчення довільного запам'ятовування»
- Вивчення мимовільної та довільної пам'яті
- Тест «Обсяг короткочасної пам'яті»
- Методика «Пам'ять на образи»
- Методика «Пам'ять на числа»
- Методика на виявлення переважного типу пам'яті
- Піктограма
- Ігри, завдання і вправи, розвиваючі пам'ять підлітків
- о Імена мешканців НЛО
- о Кожне слово щось позначає
- о Від слова до розповіді
- Числовий лабіринт, або гра для математика
- Калейдоскоп явищ
- Розвиток пам'яті. Барабан
- Гра на розвиток пам'яті молодших школярів
- Звірі в стані невагомості
- Гра «Хто більше запам'ятає»
- Гра «Запам'ятовуємо, малюючи»
- Рахунок з нарощуванням
- Асоціації
- Гра «Картинки»
- Діагностика пам'яті
методи вивчення властивостей мислення та діагностики мови
- Методика «Розкажи по картинці»
- Методика «Схематизація» автор Р.І. Бардіна
- Методика «Активність вербального і наочно-образного мислення»
- Методика «Виріж фігури»
- Методика «Пори року»
- Діагностика мовного розвитку старшого дошкільника, усвідомленості сприйняття і використання ним мови
- Методика «Виключення зайвого»
- Методика по визначенню здібностей узагальнювати, абстрагувати і класифікувати

- Методика по визначенню розумових здібностей дітей 6 років
- Діагностика розвитку мовлення
- Вивчення виразності мовлення
- Дослідження якості звукової мови
- Тест словника для дітей 6-7 років
- Психолінгвістичний метод дослідження мови дітей Л.В. Яссман
- Здатність розуміти і відтворювати зміст
- Методика «Звукові хованки»
- Методика розуміння оповідань: змісту, сенсу, моралі
- Методика «Виявлення загальних понять»
- Методика «Переплутані прислів'я»
- «Назви слова»
- Методика «Інтелектуальна лабільність»
- Тест Липпмана «Логічні закономірності»
- Тест «Логічність умовиводів»
- Методика «Складні аналогії»
- Дослідження впливу минулого досвіду на спосіб вирішення завдань (методика Лачінса)
- Тест «Художник - Мислитель»
- Тест «встановлення закономірностей»
- Методика, що виявляє рівень розвитку операції систематизації
- Тест «Особливості творчої уяви»
- Тест на уяву для дошкільнят «Я його зліпила з того, що було»
- Тренінг мислення
- Тренінг мислення для учнів 8 - 11 років
- «Складання пропозицій»
- «Пошук спільних властивостей»

Ігри на розвиток пізнавальних процесів.

- Звіри в стані невагомості
- Гра «Запам'ятовуємо, малюючи»

Ведучий заздалегідь готує список з 30 слів. Кожен з дітей заздалегідь готує ручку і листок паперу. Ведучий послідовно називає слова, після кожного названого слова вважає до трьох. За цей час учасники гри повинні встигнути, яким завгодно малюнком замалювати для запам'ятовування назване слово. Хай малюнок буде не зовсім зрозумілий останнім, аби гравець міг потім по порядку назвати слова. Хто запам'ятав більше всіх слів, той і виграв.

Список слів: риба, гиря, хліб, нога, сіно, зуби, вогонь, цегла, бант, стіна, білка, пісок, влада, вікно, ручка, земля, вовк, завод, лілія, пиріг, море, психолог, огірок, серце, телевізор, морква, олівець, неба, книга, сірник.

Практичне заняття №8.

Тема: Диференціальні крос-культурні дослідження рас, націй, етносів.

Знайти і виписати психологічні особливості прояву інтелекту, ментальності, ставлення до цінностей в різних етнічних групах Зробити письмовий аналіз системи цінностей українців. Виписати, якими методами у диференціальній психології можна досліджувати психологію рас, націй, етносів Термінологічний словник.

4. ПИТАННЯ ДО СКЛАДАННЯ ЕКЗАМЕНУ

1. Передумови виокремлення диференційної психології в окрему науку.
2. Донаукові попередники диференційної психології та їх сучасна доля.
3. Етапи розвитку диференційної психології.
4. Предмет, мета і завдання диференційної психології.
5. Розуміння індивідуальних, типологічних та групових відмінностей.
6. Роль і місце знань індивідуальних відмінностей у професійній діяльності психолога.

7. Напрямки дослідження у диференційній психології.
8. Принципи диференційно-психологічного аналізу.
9. Загальна характеристика методів диференційної психології.
10. Психогенетичні методи та їх роль у вивченні індивідуальності
11. Психогенетика та генеологія
12. Історичні методи та їх роль у вивченні індивідуальності
13. Методи теоретичного аналізу
14. Математичні та статистичні методи
15. Організаційні методи
16. Особливості використання діагностичних методів у вивченні індивідуальності
17. Особливості використання у вивченні індивідуальних проявів L-даних, Q-даних та T-даних.
Канали отримання інформації
18. Підходи до розуміння індивідуальності у психологічній науці.
19. Зміст категорії індивідуальності.
20. Структура індивідуальності людини в концепціях Б.Ананьєва, В.Мерліна
21. Ієрархічна структура особистості
22. Теорії про вплив середовища і спадковості
23. Експозиційна модель середовищних впливів на інтелектуальні здібності
24. Ідентифікаційна модель середовищних впливів на інтелектуальні здібності
25. Ортонетична концепція Х.Вернера
26. Моделі взаємодії суб'єкта і середовища Дж.Вулвілла
27. Трактатування спадковості і середовища у диференціальній психології
28. Людина як представник біологічного виду *Homo sapiens*
29. Організм як чинник індивідуальності
30. Розкрити сутність поняття «індивід»
31. Особистість - психологічний носій соціальних властивостей
32. Індивідуальність - інтегральна біопсихосоціальна характеристика людини
33. Співвідношення індивід – особистість - індивідуальність
34. Диференційна психофізіологія
35. Етапи розвитку диференційної психофізіології
36. Онтогенетика.
37. Співвідношення біологічного та соціального у розкритті індивідуальних особливостей особистості.
38. Спеціальна теорія індивідуальності В.М.Русалова та її значення для диференційної психології.
39. Значення диференційної психофізіології у розумінні природи індивідуальних відмінностей.
40. Темперамент як властивість індивідуальності.
41. Типи темпераменту
42. Теорії темпераменту
43. Конституційні теорії темпераменту
44. Описова теорія темпераменту Г. Хейманса і Е. Вірси
45. Типологія психічних відмінностей К.-Г. Юнга
46. Психологічні теорії темпераменту
47. Факторні теорії темпераменту
48. Уявлення про темперамент Г.-Ю. Айзенка
49. Психологічні особливості статевої диференціації.
50. Стать у структурі індивідуальності
51. Розуміння статі як біологічне явище та як соціокультурний зміст поведінки (gender)
52. Теорії та концепції розвитку статевої ідентичності
53. Особливості моральної свідомості чоловіків та жінок
54. Формування психологічної статі
55. Поняття андрогінії
56. Статеворольові типи за С.Бем
57. Статеворольові стереотипи
58. Статеворольова соціалізація особистості та її структурні компоненти

59. Сутність статевої ідентичності
60. Еволюційна теорія статевого диморфізму В. Геодакяна
61. Нейроандрогенетична теорія Л. Елліса
62. Особистісні детермінанти індивідуальних відмінностей.
63. Індивідуальна своєрідність структурних компонентів особистості.
64. Психологічні типи особистості.
65. Оцінка особистісних відмінностей з позиції рис.
66. Акцентуація характеру – психологічний зміст поняття.
67. Характер в структурі індивідуальності.
68. Структурні компоненти характеру (за С.Л. Рубінштейном)
69. Типологічний підхід до розуміння характеру особистості
70. Ідеографічний підхід до розуміння характеру особистості
71. П'ятифакторна модель вивчення особистості (Велика П'ятірка)
72. Суть простого рівняння специфікації за Кеттеллом
73. Здібності в структурі індивідуальності.
74. Типи інтелектуальних здібностей (конвергентні, дивергентні)
75. Талант, обдарованість, геніальність
76. Мудрість як форма інтелектуальної зрілості
77. Теорії геніальності
78. Характеристика інтелекту
79. Теорії інтелекту
80. Види інтелекту за В. Дружиніним
81. Характеристика відмінностей між людьми у пізнавальних процесах.
82. Індивідуальна специфіка організації уваги.
83. Індивідуальні особливості пам'яті.
84. Індивідуальна своєрідність уяви.
85. Індивідуальна своєрідність емоційних процесів. Індивідуальні відмінності прояву емоційних реакцій та почуттів.
86. Індивідуальні особливості саморегуляції та вольової поведінки
87. Спадковість і середовище у детермінації інтелектуальних відмінностей.
88. Когнітивні стилі в структурі індивідуальності
89. Психологічна характеристика когнітивних стилів
90. Креативність як форма унікальної своєрідності самовираження людини.
91. Індивідуальна своєрідність життєвого самовираження. Професійне становлення.
92. Психологічні основи групових відмінностей.
93. Психологічні особливості використання у соціальній практиці роботи групових відмінностей.
94. Етнопсихологічні і культурологічні детермінанти групових відмінностей.

5. МЕТОДИ КОНТРОЛЮ

Контроль складається з поточного контролю виконання студентами самостійної роботи та модульного контролю, контролю виконання індивідуальних завдань та семестрового контролю.

Модульний контроль здійснюється шляхом перевірки графіку відвідування студентами лекційних та практичних занять та опрацювання відповідного матеріалу (у випадку пропуску занять), перевірки домашніх завдань, усного та письмового опитування і завершується написанням модульної контрольної роботи.

Семестровий контроль здійснюється шляхом складання екзамену.

6. СХЕМА НАРАХУВАННЯ БАЛІВ

Критерії оцінювання модульного контролю*

Форма контролю	Максимальна кількість балів
----------------	-----------------------------

Всього за блок змістовних модулів 1	50
– перевірка домашніх завдань	5
– оцінювання відвідування	5
– усні опитування	5
– письмові опитування	10
Модульна контрольна робота № 1	25
Всього за блок змістовних модулів 2	50
– перевірка домашніх завдань	5
– оцінювання відвідування	5
– усні опитування	5
– письмові опитування	10
Модульна контрольна робота № 2	25

Критерії оцінювання модульної контрольної роботи

Правильна відповідь на тестові питання	0,5 балів
Кількість тестових питань	50
Максимальна кількість балів	25

Підсумковий контроль

1. Оцінювання якості засвоєння дисципліни за всіма видами навчальних занять проводиться без участі студента на підставі усіх попередніх модульних контролів, що передбачені навчальним планом шляхом визначення середньозваженого балу (округленого до сотих) результатів модульних контролів.

2. Загальна кількість балів та результати семестрового контролю доводяться до відома студента. При проведенні підсумків семестрового контролю необхідно враховувати наступне:

у разі, якщо студент погоджується з результатом контролю, відповідна кількість балів та оцінка (за національною шкалою та шкалою ECTS) виставляються в екзаменаційну відомість;

у разі, якщо студент отримав від 0 до 59 балів, то в екзаменаційну відомість за національною шкалою виставляється оцінка “незадовільно” (“F” та “FX” відповідно до шкали ECTS). Складання іспиту оцінюється в 100 балів та проводиться за направленням з деканату;

у разі, якщо студент, який отримав позитивну оцінку за результатами модульного контролю, має бажання підвищити результати семестрового контролю, то він складає іспит зі всього курсу під час сесії (за розкладом), результати якого виставляються в екзаменаційну відомість.

Критерії оцінювання екзаменаційної роботи

Критерії оцінки
<i>За кожну правильну відповідь на тестове питання студент отримує 1 бал</i>
<i>Кількість тестових питань у екзаменаційній роботі – 160</i>
<i>Максимальна кількість балів: 160</i>

Шкала оцінювання: національна та ECTS

Сума балів за всі види навчальної діяльності	Оцінка ECTS	Оцінка за національною шкалою
90 – 100	A	відмінно
82 – 89	B	добре
74 – 81	C	
64 – 73	D	задовільно
60 – 63	E	
35 – 59	FX	незадовільно з можливістю повторного складання
0 – 34	F	незадовільно з обов’язковим повторним вивченням дисципліни

7. РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

Основна література:

1. Романовська Л.І., Подкоритова Л.О., «Диференційна психологія» ISBN: 978-966-418-074-7 Львів: «Новий Світ-2000», 2020 – 225 с.
2. Лазуренко О.О. Психологія емоцій: підручник. Київ: Книга Плюс. 2018. 264 с.
3. Павленко В. М. Етнопсихологія: підручник. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2019. 448 с.
4. Щотка О. П. Гендерна психологія: навч. посіб. Ніжин: Видавець ПП Лисенко М. М., 2019. 358 с.

Додаткова література:

1. Байстер М., Лоберг К. Сила забування. Харків: Ранок, 2019. 400 с.
2. Бондарчук І. Soft skills, або «м'які навички» для навчання та роботи. Видавництво «Шкільний світ». 2020. 120 с.
3. Гоулман Д. Емоційний інтелект. Харків: «Vivat». 2019. 512 с.
4. Поліщук С. А. Методичний довідник з психодіагностики: навчально-методичний посібник. Суми: Університетська книга, 2020. 442 с.
5. Сенн Л. Ліфт настрою. Як керувати своїми почуттями та емоціями. Харків: Книжковий клуб «Клуб Сімейного Дозвілля». 2019. 224 с.
6. Якутенко І. Воля та самоконтроль. Як гени і мозок заважають нам боротися зі спокусами. Харків: Ранок, 2019. 432 с.

Інформаційні ресурси в Інтернеті

1. Електронна бібліотека Державного університету «Житомирська політехніка» <http://eztuir.ztu.edu.ua/>
2. Бібліотека психологічної літератури: <http://psylib.kiev.ua/>.
3. Українські підручники он-лайн: <http://pidruchniki.ws/>.
4. Психологічна бібліотека Псі-фактор: <http://psyfactor.org>.
5. Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського <http://www.nbuv.gov.ua/>.
6. Наукова бібліотека національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова: <http://hklub.npu.edu.ua/>.
7. Портал професійних психологів України «У психолога»: <http://upsihologa.com.ua/>.